

О.І.ГАЛЕНКО*

СХІДНА ЄВРОПА XVI–XVIII ст. НА КАРТІ ОСМАНСЬКОГО ІСТОРИКА МЕГМЕДА РІЗИ

Кольорову карту, що зберігається у Військовому архіві Швеції, у середині XVIII ст. створив османський муфтії Мегмед Різа для своєї хроніки Кримського ханства, відомої під назвою «Сім планет у вістях про татарських володарів». Вона мала проілюструвати експансію Московського князівства у Східній Європі та якийсь переможений напад кримців. При роботі над мапою було використано вже застарілі на той час досягнення європейської картографії, також вона містить неточності, зокрема контамінації різних подій. Попри це, карта дає цінну оригінальну інформацію стосовно набігів кримських татар, як-от маршрути, знання про місцевість, орієнтування у просторі, організація работоргівлі тощо.

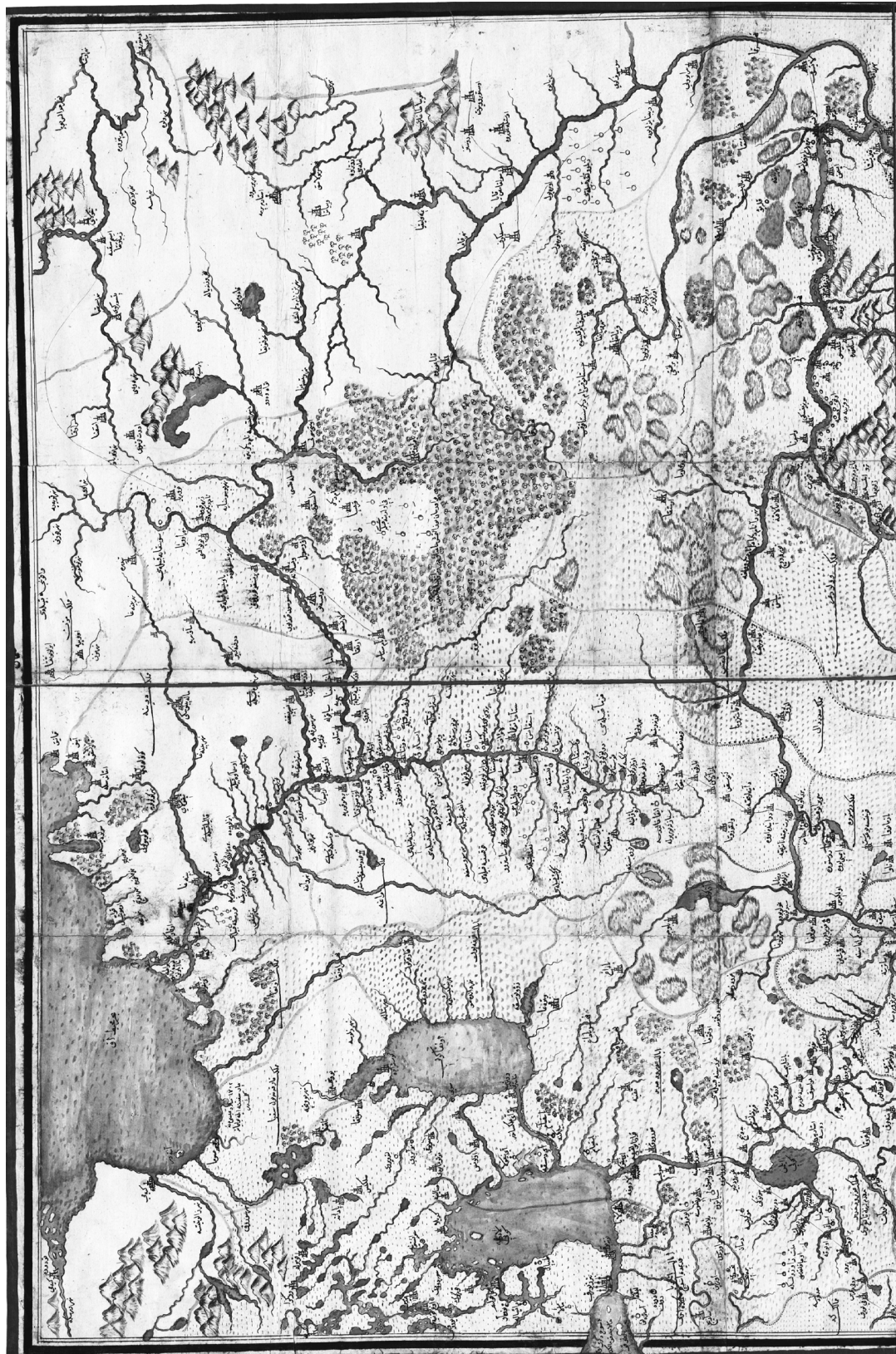
Ключові слова: османці, татари, історична карта, Україна, Московія, набіги, работоргівля.

Карта, котра є предметом розгляду, зберігається у Військовому архіві Швеції (Krigsarkivet, Topografiska kartor, Ryssland, 33:47). Виконана вона на папері різнокольоровими чорнилами від руки, умонтована в дерев'яну рамку під склом, має розміри 110,5×83,5 см. Написи зроблено арабським письмом. Унизу вміщено також дві довгих примітки: першу нанесено у два рядки вздовж нижнього краю, а другу – у лівому нижньому куті й обрамлено картушем. Оскільки зворотний бік мапи закритий рамою, неможливо побачити водяні знаки на папері, невідомо (у тому числі й співробітникам музею), чи є на звороті якісь позначки або зображення.

Донедавна ця карта перебувала поза увагою науковців. В опублікованому каталозі турецьких і татарських документів, що зберігаються у шведських архівах, інформації про неї немає¹. До публічної уваги потрапила у зв'язку з тим, що її серед інших експонатів було представлено на виставці «Україна – Швеція: На перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)», котра проходила в Києві та Дніпропетровську 2008–2009 рр. У каталозі, початково виданому українською мовою, наводилося зменшене зображення, тож написи не піддавалися прочитанню. Позаяк їх зміст був невідомим шведським архівістам й організаторам заходу, експонат ідентифікували як «турецьку карту європейської Росії початку XVIII ст. арабською мовою». Коментар, підготовлений Б.Лундстремом та М.Гуссарссон-Війк, головним чином указував на використання при складанні мапи європейських картографічних джерел: карт Воллі (виконана Корнеліусом Клаусеном під час подорожі з Адамом Олеарієм), Дону (авторства Корнеліуса Круйса, кінець XVII – початок XVIII ст.) і України

* Галенко Олександр Іванович – кандидат історичних наук, завідувач сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Інституту історії України НАНУ
E-mail: sasha.halenko@gmail.com

¹ Zetterstéen K.V. Türkische, tatarische und persische Urkunden im schwedischen Reichsarchiv. – Uppsala, 1945. – XV, 132 p.





(Гійома Левассера де Боплана). Також висловлювалося припущення, що зображений на мапі шлях використовували кримські татари при здобичницьких походах на північ². Натомість для каталогу цієї ж виставки англійською мовою, що побачив світ за два роки після української публікації, було підготовлено новий коментар³, де вже враховувався переклад двох довгих написів, який я передав редакторові видання разом зі своїм коментарем. Насправді зазначені написи, як і всі географічні назви та інші пояснювальні зауваги, було складено не арабською, а османсько-турецькою мовою. Підпис у два рядки, уміщений унизу по всій ширині карти, виявився заголовком. Із нього випливало, що її було задумано як історичну – головним чином демонструвалася територіальна експансія Московського князівства впродовж кількох століть за рахунок територій шведів і мусульман. Нижче наводимо повний текст цього заголовка у транскрипції сучасною турецькою латиницею та в українському перекладі:

«Azak kalesinden Bahr-i Muhit-i Şimali ve Ejderhan ve Ukranya memleketinde vakı' Kiyov kalasına varınca işbu haritada münderic olan memalik-i mahsur muqaddema Moskov çarı olan Petro nam çarın resm etdürdiği güzide ve asahh ve makbul haritalardan olub asl Moskov memleketi hatt-i şurh ile mahdud ve ma bakışının her biri başka sahibe mensub olub Leh canibinde vakı' olan memleketin Lehe müte'allık ve Baltuka deryası tarafında Peterburg bina olduğu mahallere İsveç dahi kariben malik idi ve Edil-suyunun canibinde vaqı' memalik Kazan Bulgar Çeremis ve Mordva ve Samar ve Ejderhan Tatarı Ve Kırım Hanı zabtında olub lakin murur eyyam ile Moskov çarları birer takrib ile malikleri olan mirzadan zabtları müsamaha ve ihmalleri sebebinden birer buralarından alub cumlesine malik oldukların bundan akdam taraf-i bende giden efendilerime irsal olunan "Tarih-i Al-i Cengizde" tahrir olunduğı minval üzere tahrir ve beyan olunur».

«Помежовані кордонами держави, уміщені на цій карті, [починаючи] від фортеці Азак (Азов – *О.Г.*) і сягаючи Північного океану, Астрахані та розташованої у країні Україна фортеці Київ, було [зображено] на добірних, достовірних та авторитетних картах, які наказав намалювати цар на ім'я Петро, давніший московський цар. Власне державу Московію обведено рудою лінією, а решту [показано в кордонах так, як] кожна з них належала іншому володареві. Країна, що знаходиться в лядській стороні, належить ляхові (себто польському королеві – *О.Г.*), а місцевості при Балтійському морі, де споруджено Петербург – донедавна їхнім власником був швед (шведський король – *О.Г.*). А володіння, що знаходяться у стороні річки Едиль (Волга – *О.Г.*), перебували під орудою Казані, Булгару, черемисів, мордви, Самари, астраханського татарина та кримського хана (тобто Астраханського й Кримського ханств – *О.Г.*), але з плином часу московські царі, користуючись кожною зручною нагодою, від мурз, які були їхніми володарями, із причини потурання та недбалості

² Україна – Швеція: На перехрестях історії (XVII–XVIII ст.): 1 жовтня 2008 – 30 березня 2009 р., м. Київ; 9 квітня – 31 травня 2009 р., м. Дніпропетровськ: Каталог міжнародної виставки / Уклад. Ю.Савчук. – К., 2008. – С.18.

³ Ukraine – Sweden: at the Crossroads of History (XVII–XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition, October 1, 2008 – March 30, 2009, Kyiv; April 24, 2010 – October 31, 2010, New York. – К., 2010. – P.18.

їхні посідання одне за одним в отих позабирали та стали усім їм господарем, і яким чином це сталося описується в нещодавно створеній [цим] рабом і надісланій моїм панам “Історії дому Чингізового”. [Усе це] на цій карті пописане й висвітлене».

Напис, уміщений у картуші, що знаходиться в лівому нижньому куті, пояснював зображений на карті шлях. Цей текст також наводиться у транскрипції й перекладі:

«Tarih-i milad-i hazret 'Isadan bin altıyüz elli üç senesinde Muhammed Gerey Han bin Selamet Geray Han işbu haritadada olunan tarik ile Moskovun pay-i tahtına varub ıhrak bi-al-nar idüb çar-i Moskov bir palankada kendini setr eylemiştir ve çar-i Moskov muztarr olub istiman eyledikde senevi yüz bin ruble be-her ruble ikişer yüz akçe olmak üzere taraf-i hanilere virmek şartıyla 'akd-i sulh olunub Moskov çarları dahi vire gelüb çar Petro dahi virüb andan sonra virmez oldılar».

«Тисяча шістсот п'ятдесят третього року від дати народження про рока Иси (себто Ісуса Христа – *О.Г.*) хан Мегмед Ґерей, син хана Селямета Ґерея, показаним на цій карті шляхом досяг підніжжя московського трону, спалив [його] пекельним вогнем, [тоді як] сам московський цар сховався в якомусь замку. Коли ж він, затиснутий обставинами, зажадав пощади, із ним було укладено мир під умовою, щоби йому давати ханам сто тисяч рублів на рік, у кожному рублі по двісті акче, і московські царі таки стали давати – цар Петро теж давав, – але потім вони перестали давати».

Отже, припущення шведських архівістів виявилось загально обґрунтованим. Твердження автора напису про те, що карта спиралася на відомості чи служила ілюстрацією до іншого його твору під назвою «Історія дому Чингізового» («Tarih-i Al-i Cengiz»), надало точний ключ до встановлення авторства й датування. Як визначив ще російський тюрколог В.Смирнов, така праця справді існувала, але була більше відома під титулом «Сім планет у вістях про татарських володарів» («al-Sab^c al-Seyyar fi Ahbar-i Mulüki al-Tatar»). Це – одна з небагатьох знаних і, отже, важливих хронік історії Криму. Належала вона перу Мевляна ас-Сеїда Мугаммада Різи Ефенді ель-Киримі (або Мегмеда Різи за скороченою турецькою версією). З урахуванням даних про автора та його працю, відкритих Н.Сейтяґ'яєвим, виконання цієї карти припадає на 1744–1756 рр.⁴

Мою транскрипцію з перекладом обох довгих написів І.Зайцев включив до своєї ґрунтовної розвідки про «Сім планет...» та Мегмеда Різу⁵. Нові дані про рід мусульманських релігієзнавців («улема») Афїфі, до якого належав і Мегмед Різа, продемонстрували, що його представники обіймали судові та духовні посади на

⁴ Кінцева дата – смерть Мегмеда Різи. Початкова відповідає даті написання «Семи планет...», яку було встановлено за присвятою цього твору другому призначенню Тавукчу Мегмеда Паши на посаду реїс-юлькюттаба (завідувача палацовою канцелярією), котре в біографічному словнику Мегмеда Суреї датується травнем – червнем 1744 р. (див.: *Сейтяґ'яев Н.С.* Происхождение Сейида Мухаммеда Ризы (к вопросу о месте его «Семи планет» среди произведений крымской исторической прозы XVIII в.) // *Культура народов Причерноморья* (Симферополь). – 2002. – №44. – С.37–40).

⁵ *Зайцев И.В.* Крымская историографическая традиция XV–XIX вв.: Пути развития: Рукописи, тексты, источники. – Москва, 2009. – С.97–127.

Кримському півострові, причому як в османській частині (еялет Кафа (Кефе)), так і на території, котра перебувала під владою ханів. Тому цю карту можна віднести якщо не до середовища безпосередніх учасників воєнних походів та набігів кримців, то принаймні до кола осіб, добре обізнаних з їх обставинами. На підставі даних про Мегмеда Різу, уміщених в османській літературній енциклопедії Мегмеда Тахіра Бурсали (1861–1925 рр.), І.Зайцев також висунув припущення, що ця карта була однією з 92 мап і малюнків, які 1730 р. виконав Кирил Кая-мірза, один із наближених кримського хана Менлі Герея II, для іншого твору Мегмеда Різи – «Ханський дарунок для тлумачення втіхи роздумів» («Tuhfetü-l Han fi Şerh-i Nüzhetü-l Ezhan»). Усупереч цьому припущенню, однак, заголовок до карти все ж таки ясно зазначає, що її було підготовлено як ілюстрацію до твору «Історія дому Чингізового», а він датується пізнішим часом. Усі написи на мапі, схоже, виконано однією рукою, отже в один і той самий час, тож немає підстав припускати, нібито заголовок, за яким стало можливим датування, додали згодом і він відбиває пізніші обставини. Крім того, скоріше за все, карта не призначалася для кримського хана, адже навряд чи на творі, адресованому увазі ісламського володаря, доречно було наводити датування за християнським календарем, як це зроблено в написі про похід на Москву.

Таким чином, завдяки згаданій вище виставці 2008–2009 рр., карта стала відомою експертам, її авторство та датування було швидко встановлено. Водночас чимало інших аспектів, дотичних як обставин появи цього твору, так і інформації, яку він містить, залишаються нез'ясованими. Передусім незрозумілі причини, через які мапа опинилася у Військовому архіві Швеції та, відповідно, постають питання про її задум або призначення, особливо з огляду на доволі великий формат. Із датування за християнським календарем логічно напрошується висновок, що карту було адресовано християнам, а отже – не султанові чи ханові, узагалі не ісламській аудиторії. Цілком можливо, що це були саме шведи, у чийх руках вона зрештою й опинилася. Із цією північноєвропейською країною османці підтримували постійні дипломатичні стосунки від часів Карла XII, упродовж XVIII ст. вони разом виступали союзниками супроти Росії. У такому випадку, безумовно, нагадування про спалення кримськими татарами Москви виглядало доречним для схвалення шведів до альянсу. Додатковим аргументом слугували й дві спеціальні згадки про територіальні поступки Швеції на російську користь. Перша про те, що Балтійське море, яке, на думку автора карти, узагалі колись називалося Шведським («İsveç denizi»), а в його часи вже належало (?; оригінальне слово, закрите рамкою, не читається – О.Г.) «московському володареві» («hala Moskov malikine [tabi^e] bahr-i Baltuko»). Друга стосується Інгрії (Інгерманландії): «Еялет Інгрі'я, спочатку був під шведським правлінням» («Eyalet Ingirya, kadimde İsveç hükümünde idi»). Щоправда, подібним чином підписано й новгородські землі, які названо колишнім володінням Польщі: «Володарство Новий Город, початково належало ляхові» («Memleket-i Gorod-i Cedid, mukaddem Lehine tabi^e idi»). У світлі цих даних карта являє собою цікавий і досі невідомий артефакт османсько-кримської дипломатії. Остання й справді лише народжувалася в той час, набуваючи дедалі більшого значення

для Туреччини порівняно з її традиційними засобами зовнішньої політики – воєнною силою та здирництвом. У зв'язку з цим навряд чи випадковою була й присвята твору «Сім планет...», себто джерела даних для карти, особі реїс-юлькюттаба (тоді ним був Тавукчу Мегмед Паша), адже ця посада тоді фактично була аналогом відомства іноземних справ.

Водночас карта добре відповідала настроям турецьких істориків, які, починаючи від Мустафи Наїми (1655–1716 pp.), шукали розради через воєнні невдачі Османської імперії в давніх перемогах мусульман над християнами⁶. Скажімо, тут відзначено міста, котрі колись входили до складу ісламських держав, зокрема золотоординська столиця Сарай («[Тут] було місто Сарая» («Saray yerdі»); нібито досі існуючий Булгар – центр знищеної ще монголами Волзької Булгарії; два міста на протилежному березі Волги вище Самари помічено як зруйновані під час нашествя Тимура («[Тут] було місто Онароф Аская (?), Тимур Ленк його розвалив» («Onarof Askaya yerdі, Timur Lenk harab itdi»), «Столиця вілаєту, поруйнована Тимуром Ленком» («Vilayet yurdi, Timur Lenkden harab») тощо. Таким чином, не можна виключати й того, що цю карту було виготовлено з іншою метою, аніж для аргументування залучення шведів до антиросійського союзу.

Звернення до історичної пам'яті про політичне минуле сходу Європи цілком підходило й для напучування бахчисарайського двору. Судячи зі згаданої вище інформації бібліографа Бурсали, на яку звернув увагу І.Зайцев, раніший твір Мегмеда Різи «Ханський дарунок для тлумачення втіхи роздумів», що ілюструвався мапами, скоріше за все дійсно призначався увазі кримського правителя. Принаймні на це прозоро натякала його назва та співробітництво автора з наближеним до хана Кая-мірзою⁷. У такому випадку складається враження, що розглядувана карта могла мати попередницю з цього ранішого твору. Отже, вона відбиває не лише тактичні інтереси тодішніх османських і кримських політиків стосовно Швеції, але й уявлення турецьких істориків першої половини XVIII ст., зокрема щодо минулого східної частини Європи.

Компілятивний характер карти суттєво приховує стан знань середовища, з якого вона походила. Невігластво мусульман, особливо османців, щодо християнського світу XVIII ст. було доволі промовистим⁸. Схоже, що автор мапи це також усвідомлював і тому відверто зізнався у заголовку, що він скористався джерелами, створеними за наказом Петра I. Не знаючи про це зауваження укладача, шведські коментатори слушно впізнали на карті контури річок, як їх було зображено в деяких європейських атласах. Із ними не можна погодитися лише стосовно припущення, що обриси басейну Дону відтворено за виконаними під час Азовських походів Петра I та одразу після них мапами початку XVIII ст., котрі враховували результати дослідження Подоння. Насправді течію цієї річки в Мегмеда Різи зображено так само, як і на картах голландського купця Ісака Масси, що відвідав Московію на початку XVII ст.⁹ Водночас у творі Різи дуже добре розпізнається основне

⁶ Lewis B. The Muslim Discovery of Europe. – New York; London, 1982. – P.165–166.

⁷ Зайцев И.В. Крымская историографическая традиция... – С.103.

⁸ Lewis B. The Muslim Discovery of Europe. – P.152–170.

⁹ Репродукцію карти І.Масси 1633 р. див.: Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – Вып. II: Карты всей России и Западных её областей до конца XVII в. – К., 1910. – №44.

джерело – атлас французького картографа-компільатора Гійома де Ліля, надрукований в Амстердамі 1733 р.¹⁰ Звідти запозичено не лише застарілі обрис річок, але й кордони держав та областей (скоріше за все вигадані), початкові межі Московського князівства, а також назви багатьох рік, міст і сіл. Це добре розпізнається, адже у праці Г. де Ліля їх було написано польською, а османський картограф, не підозрюючи про специфічну транскрипцію цієї мови, зробив просту транслітерацію. Тому, наприклад, річка Оріль (пол. «Orzel») виступає на карті як «nehr-i Orzel», а місто Галич («Galicz») також повторює польський правопис – «Galiks»¹¹.

Правдоподібно, з огляду на підпис «La Trinita Manastır» («Троїцький монастир», позначений на захід від Москви), укладач користувався ще якимось італійським джерелом. Також помітно ознаки копіювання з матеріалів російського походження. Наприклад, неузгодженість компонентів складної назви «Memleket-i Karkanapolskiya» (рос. «Владение Каркананпольския»). Або два підписи, розміщені по берегах Білого моря, які наслідують російські карти й не містять жодної інформації, дотичної до османської тематики: «1702 р. від народження Іси цар на кораблі нібито прибув у цей порт» («1702 milad-i 'Isadan Çar sefine ile bu limanına gelmiştir»), «На цих островах галіон, що його було побудовано...» («Bu adalarda kalyon bina' eyledilen...»); напис неповний і незрозумілий).

Навряд чи варто очікувати від османського укладача, котрий ретельно копіював свої джерела, редагування кордонів історичних територій, що були центральними об'єктами карти відповідно до її тематики та призначення. Брак власних знань про дуже віддалені області дався взнаки й у непослідовності термінів, якими їх окреслено – здебільшого це «memleket» (володарство) чи «memalik» (володарства). Водночас дещо без видимої причини, в усякому разі з погляду термінології, позначено як вілаєт: «vilayet-i Zernigova» («вілаєт Чернігів»), «vilayet-i Leh, ki nam Litvanya» («вілаєт Лех, ім'я якого Литва»), або ж еялет: «eyalet-i Ingirya» («еялет Інгір'я»), «eyalet-i Gorod-i Cedid» («еялет Новий Город»). Термін «memleket» може мати значення суверенної держави, тоді як «вілаєт»/«еялет» – ні. Таким чином, визначення «вілаєт» щодо колись незалежної Литви явно нелогічне, як і «memleket» – стосовно України («Ukranya»), Сіверщини («Severya»), Рязані, Суздалья, Нижнього Новгорода та багатьох інших провінцій, котрі не були державами. Деякі ж області з позначеними кордонами взагалі ніяк не підписано.

Ознаки редагування з боку укладача карти можна побачити хіба що в поодиноких випадках. Один із них – указівка на початкові межі Московського князівства, які було виділено червоними чорнилами й вони дійсно демонстрували малі розміри первісної території майбутньої Росії. Їх супроводжував підпис: «Цей червоний кордон зі стародавніх часів є володінням тих, хто був московськими володарями» («Bu hudud-i surh kadimden Moskovuñ malik olduğu memlekettir»).

Відбиток редагування несуть кордони й штриховка території України, що свідчить про уявлення османського правлячого класу про цю територію. Так, право- та лівобережну частини позначено однаковою штриховкою червоними

¹⁰ Atlas nouveau, contenant toutes les parties du monde ou sont exactement remarqu'ees les empires, monarchies, royaumes, etats, republiques etc., dressé par G. de Lisle. – Amsterdam, 1733.

¹¹ Кордт В. Матеріяли до історії картографії України. – Ч.1. – К., 1931. – №19 (Partie meridionale de Moscovie), 23 (Theatre de la Guerre dans la Petite Tartarie, la Crimée. La Mer Noire).

чорнилами як належні до однієї країни. Проте підписано лише Правобережжя – володіння польського короля («Memeleket-i Leh-i tabi^e Ukranya»). Натомість Лівобічну Україну взагалі залишено без підпису, що відповідало її невизначеному в очах османців статусу. Принаймні на 1744 р., коли було написано «Історію дому Чингізового», вони ще не зреклися своїх претензій на ці терени. Щоправда, це відбудеться невдовзі, у 1747 р., разом із визнанням турками імператорського титулу російських правителів¹². При цьому на сході територію України позначено штриховкою до течії річок Дон і Сосна, а от кордони «Чернігівського вілаєту» й «Сіверського володарства» («memleket») нанесено та заштриховано іншими чорнилами. Утім, навряд чи ці деталі демонстрували, нібито османці вважали їх неналежними до України. Радше скидається на те, що потреба в такому виділенні диктувалася прагненням показати історичні кордони князівств, адже збільшуючи кількість колишніх самостійних держав карта виразніше демонструвала загарбницькі апетити Москви. На тлі бажаної подрібненості добре проглядається бажання османського картографа бачити Україну цілісною країною, розташованою по обидва боки Дніпра.

Позначене на карті й головне місто України, яким турки вважали Батурин – столицю за часів гетьмана Івана Мазепи. При цьому відповідний схематичний значок був більшим, його виразніше розфарбовано червоним порівняно зі знаком Києва. Але використання червоних чорнил для Києва підкреслювало і його столичний статус для цілої України, тим більше що ніякої іншої території довкола міста виділено не було.

Поряд із Батурином картограф не забув позначити також і село Созонівку – маєтність І.Мазепи. Османська історіографія добре знала про цього реґіментаря принаймні у зв'язку з походом шведського короля Карла XII та подальшою його втечею в Туреччину¹³. Утім, після трьох десятиліть по смерті гетьмана все ж важко пояснити нанесення цих об'єктів на карту лише триваючою пам'яттю як про нього, так і про автономне становище України. Правдоподібно, Батурин та Созонівку просто некритично перенесли з атласу Г. де Ліля. Інша річ, що Созонівка показана в межах Чернігівщини («вілаєт»), що зумовлювалося прагненням автора відтворити на цій історичній карті реалії різного часу.

Загалом же зображення України переконливо відбиває уявлення турецького політикуму стосовно її статусу осібної історичної області, власне «володарства»/«країни» («memleket»), розташованого по обох берегах Дніпра, незалежно від політичних реалій на час підготовки карти. Отже, не становить сумніву, що Україна в 1740-х рр. залишалася на слуху в османському середовищі. Важливим підтвердженням уявлень турків про її осібний статус було позначення столиці, причому як гетьманської (Батурин), так і історичної (Київ).

Традиційними для мусульман уявленнями про загальний поділ світу на царини ісламу («дарюльіслам»/«darü-l-islam») та війни («дарюльгарб»/«darü-l-harb»)

¹² Докл. див.: Halenko O. Toward the character of the policy of the Ottoman Empire in the northern Black Sea region after the Treaty of Belgrade (1739) // *The Ottoman Empire in the XVIII century*. – Roma, 1999. – P.117–128.

¹³ Tarih-i Raşid. – Cilt 3. – [Istanbul], 1282 (1865/1866). – S.296–298, 309–311; укр. переклад див.: Галенко О.І. Східна Європа 1704–1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида // *Україна в Центральній-Східній Європі*. – Вип.9/10. – К., 2010. – С.263–295.

зумовлювалося зображення межі ісламського світу («*hudud-i islamiyye*»), що водночас служила південним кордоном України. Щоправда, він дещо відрізнявся від реального, облаштованого у жовтні 1742 р. у відповідності до Белградського миру 1739 р.¹⁴ Він проходив від верхівів р. Кінські Води (Йилки-Су, сучасна назва – Конка) до устя р. Міус, тоді як на карті Мегмеда Різи його було показано північніше русла р. Самари («*nehr-i Şamara*») і далі степом до Азова («*Azak*»). Цю порівняно незначну для даного випадку неточність можна пояснити як недостатньою поінформованістю, так і відзначеним вище браком сучасніших карт Надазов'я, адже р. Кінські Води не ввійшла до атласу Ґ. де Ліля, котрий послужив головним джерелом при складанні турецької мапи.

Тоді, як відображення географічних та політичних реалій Східної Європи не відзначалося точністю, ілюструючи відставання османців XVIII ст. у цій галузі знань, зображення походу на Москву становить значний інтерес. Фактично карта слугує унікальним джерелом з історії виправ кримців супроти сусідніх держав, адже, дуже ймовірно, вона походила з середовища учасників набігів або людей, знайомих з їх обставинами (відомі на сьогодні джерела за цією темою є свідченнями противників кримських татар). Навіть Реммаль Ходжа (помер близько 1569 р.), який служив придворним лікарем та безсумнівно брав участь у кампаніях, у своїй «Історії хана Сагіба Ґерея» («*Tarih-i Sahib Giray Han*»)¹⁵ також не повідомляє про них жодних подробиць¹⁶. Натомість на даній карті саме похід на Москву виступає центральним об'єктом, хоч би й представленим більше візуально, ніж вербально. Крім опису деяких подробиць, його центральне місце наголошує спеціальний підпис: «Це позначення дороги позначає шлях, яким пішов на Москву його світлість татарський хан» («*Bu tarik işareti tatar han hazretleri Moskova gitdügi tarikiñ işarettir*»).

Власне, словесний опис походу, поданий самим укладачем у напису, розміщеному в картуші, вочевидь помилковий. Хан Мегмед Ґерея не правив у 1653 р., яким датовано виправу. Період його владарювання припав на 1641–1644 і 1654–1666 рр. Він справді здобув велику перемогу над московським військом, але її було одержано разом з українськими козаками під проводом гетьмана Івана Виговського під Конотопом 1659 р. До всього ця звитяга стала кульмінацією кампанії та не продовжилася походом до самої Москви. Проте, судячи з деяких деталей, повідомлених у написі, є підстави припускати, що автор карти мав на увазі іншу подію, котра справді мала місце, а саме напад на Москву 1571 р. хана Девлета Ґерея (правив у 1551–1577 рр.). Тоді місто сильно постраждало від масштабної пожежі, а цар Іван Грозний був змушений виїхати до Ростова. Природно, що з огляду на часову відстань у понад півтора століття між цим походом та укладенням карти Мегмеда Різи доречно сумніватися з приводу точності

¹⁴ Інструмент розграничення земель между Россиею и Портою в 1742 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. II. – Одесса, 1848. – С. 834–835.

¹⁵ *Tarih-i Sahib Giray Han* (Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551) / Edition critique, traduction, notes et glossaire per Ö. Gökbilgin. – Ankara, 1973. – 313 s. Докл. про цей твір див.: Зайцев І. В. Крымская историографическая традиция... – С. 69–83.

¹⁶ На це ж звернув увагу В. Остапчук, навівши як протилежний приклад детальний опис маршів татарського війська в горах Кавказу (див.: Остапчук В. Хроника Реммала Ходжи «История Сагиб Герея хана» как источник по крымско-татарским походам // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды): От Калки до Астрахани: 1223–1556. – Казань, 2002. – С. 407).

інших подробиць. Однак беручи до уваги очевидну нечутливість автора до контамінації (помилкового поєднання різних подій в одну), напрошується думка про те, що мапа набігу підсумовувала та узагальнювала знання укладача про виправи кримців на Москву. Урешті-решт, вони щоразу відбувалися за одними й тими самими маршрутами, які навіть отримали власні назви (Муравський, Ізюмський, Кальміуський шляхи). Тому у цьому картографічному представленні можуть бути як деталі, що повністю відповідають відомим свідченням про похід 1571 р., так і ті, котрі відрізняються від них.

Під час походів на тисячокілометрову відстань знання особливостей території мало для кримського війська принципове значення. По-перше, об'єкти ландшафту слугували основними орієнтирами на велетенських просторах, якими просувалися кримці. По-друге, це допомагало знаходити пасовиська та укриття для багатотисячних загонів. На рівнинах Східної Європи найпомітнішими орієнтирами виступали ліси, річки, узвишшя та, звісно ж, міста. Зображення й назви цих об'єктів укладач карти скопіював, без сумніву, зі своїх картографічних джерел. Проте лінію маршруту він мав провести на підставі власних знань про шляхи татарських походів, а вони прокладалися по вододілах, уникаючи переходів через річки (винятком були хіба що верхів'я невеличких степових потічків). Відповідно до зображеної на карті схеми шляху, єдиною водною перешкодою була річка Угра. Ця схема виглядає аналогічно маршрутам татарських набігів, яку намалював і словесно описав французький інженер Г.Л. де Боплан:

«Татари вступають до країни такими шляхами, що проходять поміж двома великими річками та завжди найвищою місцевістю, і шукають витоки малих річечок, які течуть, упадаючи у великі, одна річка в іншу, а наступна в наступну, і таким чином вони не зустрічають перешкод на своїх шляхах»¹⁷.

Крім того, гай, позначений лівіше від маршруту, між Батурином і Стародубом, супроводжується зауваженням, котре вповні могло належати учасникові походів: «Цей лісовий масив [довжиною шляху] більше, ніж двадцять чотири години» («Yiğirmi dört saatır zyade ormanlıktır»). Ліс біля кордону Московії очевидно привернув до себе таку спеціальну увагу, оскільки татари використовували його для останньої стоянки перед вторгненням¹⁸. Мабуть, доцільно припустити, що й узвишшя, яке зображене зі сходу вздовж шляху від Надазов'я до р. Сосни, не було механічно скопійованим з інших карт, а справді перебувало в пам'яті учасників подій як примітний візуальний орієнтир.

До речі, згадка про вимірювання відстані в годинах шляху – автентичне свідчення самих кримських татар щодо поширення серед них годинників¹⁹.

¹⁷ Боплан Г.Л. де. Опис України. – К., 1990. – С.64.

¹⁸ Про дво- або триденний привал повідомляв Г.Л. де Боплан (див.: Там само. – С.60).

¹⁹ Г.Л. де Боплан називав їх «quadran de Nurambert» (див.: Там само. – С.55). Можна припустити, що кишенькові годинники діставалися кримським татарам як трофеї. Крім того, одним із поширених джерел цих пристроїв для вимірювання часу було вимагання їх кримськими можновладцями у заїжджих іноземців, про що свідчив персональний досвід француза Жульєна Бордье 1607 р. Про те, що ханові було прийнято на аудієнції підносити годинник («monstre d'orloge»), йому розповів італійський лікар сеньйор Баптист (див.: Bibliothèque nationale de France, Manuscript française, M°18076: Relation d'un voyage en Orient, par Julien Bordier, écuyer de Jean de Gontant, baron de Salagnac, ambassadeur à Constantinople (1604–1612), f. 217 r).

Звичайно, не варто приймати на віру повідомлення Ґ.Л. де Боплана про те, що нібито кожен татарин носив його в кишені, але вимірювання відстані саме в годинах шляху, а не, наприклад, у днях чи кінських переходах, таки свідчить про звичку кримців користуватися годинниками. Османський історик Мустафа Наїма в розповідях про пересування татарського війська інколи теж покликався на міряні годинами відстані (курсив мій – О.Г.):

«Відтак ще у двадцять сьомий день [місяці] шевваля (15 вересня 1653 р. – О.Г.) хан виїхав із Бахчисараю, на п'ятий день дістався фортеці Френкман (напевно, ідеться про Ор-Капи/Перекоп – О.Г.), що на його кордонах, та отаборився в рові. Після двох ночей перепочинку на четвертий день [місяця] зількаде (26 вересня 1653 р. – О.Г.) він рушив і на *тринадцятій годині* [руху] Іслам Ґерей підійшов до переправи Диван (напевно, ідеться про Таванський перевіз – О.Г.) на річці Озі²⁰, а наступного дня він перейшов річку Озі й за *шість годин* зійшов [на привал] на його притоці, на Аксую (Біла Вода, себто Південний Буг – О.Г.), [туди] прибув Бекір-ага з пожалуваними від самого падишаха шаблею та каптаном і під час урочистої зустрічі й ушанування вручив їх. Вирушивши на світанні, на *чотирнадцятій годині* вони зупинилися біля паланки Демівка, що на [річці] Садран (очевидно, Саврань – О.Г.)»²¹.

Карта Мегмеда Різи містить дві словесних указівки на типи степових ландшафтів. Перша відноситься до рівнинних територій між Сіверським Дінцем і Доном – її названо «çöllük», себто посушлива пустеля та/або безлюдний простір. Щоправда, аналогічні примітки є також на європейських мапах, якими міг користуватися Різа чи його підручний картограф. Зокрема, Ґ. де Ліль на цьому ж місці подав напис «Дикі поля або Campagnes Desertes, де немає ніякого житла чи навіть рослини» («Dikia Pole ou Campagnes Desertes, ou l'on ne trouve aucune habitation ny meme aucune plante»)». Однак друга примітка, схоже, оригінальна, стосується вона степів у Нижегородському князівстві: «Це дуже соковита рівнина й населена вона здебільшого татарами, які відомі під іменем мордви» («Bu ovası evdan olub ekseri tatar iskan eder Mordva tabir olunur»).

Центральним орієнтиром для кримців під час походів на Москву була місцевість, де локалізувалися витoki трьох порівняно значних річок. На карті її саме так і підписано: «Виток трьох великих річок» («Üç büyük su başı») – рідкісний татарський топонім. Ідеться про Сейм («Şem»), Оку («Oka») і Сосну («Sesne»), які беруть початок поблизу міста Кромі. Звідси можна було вийти на шлях, який пролягав лівим берегом Оки, щоби таким чином уникнути необхідності переправлятися через неї біля Москви. Похід 1571 р., наскільки відомо, пролягав саме лівим берегом Оки. Схоже, що цим маршрутом намагався підійти до міста й золотоординський хан Ахмат у 1480 р. Місце витoku трьох річок, щоправда,

²⁰ У тексті явно помилково зазначено: «Диван на переправі наблизився до Іслама Ґерея».

²¹ *Naîmâ Mustafa Efendi. Tarih-i Na'ima (Ravzatü'l-Hüseyn fî hulâsati ahbârî'l-hafîkayn) / Hazırlayan Mehmet İpşirli. – Ankara, 2007. – S.1499.* Пор. також: «[...] послали до Мегмеда Ґерея, що перебував у чотирьох – п'яти годинах їзди» (Ibid. – S.563).

²² *Кордт В.* Матеріали до історії картографії України. – Ч.1. – №13. Схожу примітку, але латинською мовою, уміщено на карті Йона Баптиста Гоманна з Нюрнберга: «Campi deserti ubi nulla hominum habitatio nec planta reperienda est» (див.: Там само. – №20).

зображене й підписане на карті Ґ. де Ліля: «Витоки трьох річок: Сема, Окки та Шесни» («Sources des 3 rivières de Sem, Occa et Szesna»). Однак тут, на відміну від мапи Мегмеда Різи, лінію татарських походів (власне Муравський шлях) позначено на схід від цієї місцевості. Отже, османський картограф у цьому випадку відредагував своє джерело, а не лише скопіював його.

Не доходячи до «витоку трьох великих річок» маршрут, як можна подумати, роздвоювався. У дійсності на цьому місці – закінчення його петлі, яку він робив по московських володіннях. Кримці, за спостереженнями Ґ.Л. де Боплана, ніколи не поверталися з набігу дорогою, якою вони вторгалися на територію супротивника. Це робилося для того, аби уникнути перехоплення чи засідки. Крім того, у цей час татарське військо розподілялося на невеликі загони для грабунку та щонайбільшого розорення ворожих теренів²³. Як видно, це переважно відбувалася вже на зворотному шляху, на дистанції між Москвою та фортецею Михайлов (нині однойменне місто в Рязанській області Російської Федерації). Між цими пунктами шляху не зображено – це легко пояснюється саме тим, що облава відбувалася широким фронтом, не тримаючись однієї лінії. Отже, виходить, що Михайлов служив пунктом збору татарських загонів по завершенні набігу. Відомі дані про похід Девлета Ґерея 1571 р. таким чином збігаються зі схемою маршруту, показаного на карті Мегмеда Різи – від Москви кримці поверталися через Рязанщину правим берегом Оки²⁴.

Кінцевим пунктом шляху на карті Мегмеда Різи була якась окрема гора Карасук («Kara-suk dağ»). Цей же об'єкт-орієнтир (під назвою «M.Carasuk») зображено і в атласі Ґ. де Ліля²⁵. Безіменний останець у цьому місці позначали також на інших мапах того часу²⁶. Османський картограф, написавши назву гори тюркською, дозволив достеменно встановити її значення. Дослівно «kara suk» означає «ринок на землі», себто стихійний, польовий. Судячи з усього, торг на цьому примітному місці відбувався регулярно, по завершенні кожного набігу. Причину саме такої назви та призначення місцевості допомагає встановити опис кінцевого пункту походів, що його подав Ґ.Л. де Боплан. Це мало бути безпечне місце, де татари могли зробити тривалу, щонайменше тижневу зупинку. У цей час вони «переводили подих і приводили себе до ладу» («reprenant leurs esprits & se remettent en ordre»). У подальшому описі французький інженер, відступаючи від звичних узагальнень і переймаючись християнською солідарністю з полонениками мусульман, виявляв симпатії до «нещасних русинів» («malheureux Rus»), емоційно і трафаретно зображуючи насильства, що їх кримці чинили над невольниками. Однак і тих реалістичних подробиць, котрі містяться в його описі, достатньо для встановлення логічним шляхом суті змалюваної сцени поза тим беззаперечним фактом, що так чи інакше, а насильство над полоненими було невід'ємною складовою.

Отже справжньою метою зупинки біля гори Карасук був розподіл та збут захопленого купцям. Ґ.Л. де Боплан відверто писав: «Вони збирають усю

²³ Боплан Ґ.Л. де. Опис України. – С.60–61.

²⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // Полное собрание русских летописей. – Т.ХІІІ, первая половина. – Санкт-Петербург, 1904. – С.301.

²⁵ Кордт В. Матеріали до історії картографії України. – Ч.1. – №19, 23.

²⁶ Див. карту «Ukrania quae et terre cosaccorum» атласу Й.Б.Гоманна: Там само. – №20).

здобич, що складається з рабів та худоби, і ділять усе між собою»²⁷. Що ж стосується продажу, то автор «Опису України», з одного боку, прямо зазначав, що татари розпродавали все на власний розсуд після того, як поверталися додому²⁸, але, з іншого боку, він також зауважував, що невільників розподіляли за місцем призначення – Константинополь, Крим, Анатолія, із чого випливає, що якась частина, вочевидь значна, там, на розподілі, уже потрапляла до рук купців, які й розвозили полонених по таких різних і віддалених пунктах. Самі кримці могли доправити свою здобич на ринки півострова, хоча й це обтяжувалося додатковими витратами та ризиками, пов'язаними з утриманням і транспортуванням рабів (не кажучи вже про сплату ввізних мит, базарних податків)²⁹. Але доставка бранців за Чорне море вимагала ще більших фінансових затрат, а найголовніше – доступу й досвіду операцій на специфічних невільницьких ринках³⁰. Простим татарам, які ходили в набіги, годі було розраховувати на вигоду від самостійного збуту свого «товару» в містах, тому, по суті, у них і не було реальної альтернативи, крім як продати здобич ще до приходу на кримські й османські митниці. Той факт, що кінцевий пункт маршруту самі його учасники називали «ринком», підтверджує запропоноване тлумачення слів Ґ.Л. де Боплана. Згадуваний вище османський історик Наїма теж давав зрозуміти, що ринок работоргівців пересувався слідом за татарським військом:

«Кілька днів затримавшись у тому місці, позаяк напевно слід було виступати проти кафірів (іновірців, немусульман – О.Г.), які знаходяться в [московському] таборі, аби полегшити вантаж коней і рушити порожняком, вони обговорили питання, як би урізати ціну на захоплених полонеників»³¹.

Автор трактату «Про звичаї татар, литовців та москвитян» (1550 р.) Михалон Литвин з огляду на жанрові рамки ще менше, ніж Ґ.Л. де Боплан був зобов'язаний точно й систематично описувати реалії. Тому він у цілісному наративі поєднав два типи торгівлі невільниками – гуртову та роздрібну. Перша була притаманна саме стихійному базару посеред степу:

«Коли відбувається торг, цих нещасних ведуть на багатолюдний ринковий майдан групами, вишикуваними на взірць відлітаючих журавлів, зв'язаних за шиї вдесьтьох, і продають їх десятками одразу з аукціону, причому продавець [...] голосно вигукує, [що це] невільники [...], яких щойно було ввіймано»³².

²⁷ Боплан Ґ.Л. де. Опис України. – С.61.

²⁸ «Puis les vendent selon que bon leur semble lors qu'ils sont retournez en leur pays» (див.: Там само).

²⁹ Про податки, що збиралися з невільників у Кафі (Кефе) та Акермані див.: Berindei M., Veinstein G. Règlements de Süleyman I^{er} concernant le livā' de Kefe // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1975. – Vol.XVI (1), janv. – mars. – P.57–104; Idem. Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570 // Ibid. – 1981. – Vol.XXII (2/3), avril – septembre. – P.251–328; Галенко О. Ясир для султана: два османські кануннаме про набіги з початку XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.2. – К., 2002. – С.373–387.

³⁰ Див.: Fisher A.W. The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales: Some Preliminary Considerations // Boğaziçi University Journal. – Vol.VI. – Istanbul, 1978. – P.149–174.

³¹ Tarih-i Na'ima. – S.1845.

³² Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / Пер. В.И.Матузовой, отв. ред. А.Л.Хорошкевич. – Москва, 1994. – С.72.

Усупереч враженню про імпровізований базар із хаосом і безладом, що його творить письменник, аби таким чином підсилити перед читачем уявлення про дезорієнтацію й розпач, власне деталі опису свідчать про добре організований процес гуртових продажів, на якому оперували досвідчені брокери та покупці. Оптовий ринок справді за короткий час, наприклад упродовж тижня, цілком міг упоратися з продажем та перепродажем тисяч бранців. Опис також добре відтворює ажіотаж, який панував на базарі, адже, судячи з інших замальовок М.Литвина, це була значуща економічна подія для багатьох кримських татар. Зрозуміло, такий польовий торг вабив перспективами прибутку й професійних работоргівців, які вирушали заради цього у степ, нехтуючи міським комфортом. Роздрібна ж торгівля потребувала часу для пошуку потрібного покупця. Крім того, вона передбачала додаткові витрати на утримання невольників (для цього існували й спеціалізовані караван-сараї, «esir hanı» – «дім бранців»), а також особливу передпродажну підготовку, метою якої було надання невольникам якомога привабливішого вигляду³³. Сам М.Литвин мимохідь уточнював, що останнє явище було поширеним, і насамперед у Кафі (Кефе), де функціонував чималий невольницький ринок³⁴.

Точна вказівка карти Мегмеда Різи на те, що кінцевий пункт маршруту набігів та стихійний торг знаходилися біля якоїсь гори, дозволяє припускати, що цим місцем був пагорб-останець, знаний нині як Бельмак-Могила (Більмак-Могила). Це – найвища точка Надазов'я (324 м над рівнем моря), біля сучасного села Трудового Куйбишевського району Запорізької області. Крім того, що такий природний об'єкт слугує примітним і надійним орієнтиром, на користь запропонованої ідентифікації свідчить той факт, що до нього справді виходила дорога від Перекопу, котра вела вододілом між р. Молочною, яка впадає в Азовське море, та р. Конкою Дніпровського басейну. Північніше починався вододіл між водозборами Дніпра й Сіверського Дінця, що по ньому пролягав подальший шлях на північ, до Москви, також зображений на карті Мегмеда Різи.

Що стосується сучасної назви Бельмак-Могили, котра надійно ідентифікується як тюркська, час її походження невідомий. Однак етимологія не відбиває значення цього місця як «Карасук»: основа «bel» означає «поперек» або «гірський перевал», а з допомогою іменникового суфіксу «-mak» утворюються конкретні поняття³⁵. Словом, ця назва позначає об'єкт, котрий нагадує поперек чи радше, у даному випадку, гірський перевал. Сам пагорб такої схожості не має. Однак ураховуючи існування на його вершині кількох поховальних

³³ Прийоми, використовувані фахівцями-работоргівцями, перетворювали цю професію на своєрідне мистецтво, що, своєю чергою, навіть спричинило в ісламському суспільстві попит на спеціальну літературу з рекомендаціями з приводу купівлі рабів (див.: Müller H. Die Kunst des Sklavenkaufs: nach arabischen, persischen und türkischen Ratgebern vom 10. bis zum 18. Jahrhundert. – Freiburg, 1980. – 246 s.).

³⁴ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.73. Інформація М.Литвина вірна, що, зокрема, доводиться існуванням спеціального базарного податку на прикрашання невольників («adet-i tezyin»), котрий становив 12 акче від кожного продажу (див.: Veinstein G. Règlements de Süleyman I^{er} concernant le livā' de Kefe. – P.70; Başbakanlık Arşivleri. – Fon Tapu ve Tahrir Defterleri. – №214. – Saifa 19).

³⁵ Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford, 1972. – P.330. Асоціативно подібне значення: «прив'язаність, взаємозв'язок» (див.: Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969. – С.81 (balmaq)).

насипів, можливо, що ця тюркська назва початково стосувалася лише одного з них, який має вражаючі розміри – 8 м заввишки та близько 100 м у діаметрі. Вершина його нерівна, із прогином, що й могло послужити причиною саме такого найменування. Прогини на курганах зазвичай були наслідком їх «розкопок» грабіжниками. Інший курган на тому самому пагорбі складається з двох насипів і, отже, його вигляд теж може асоціюватися з перевалом. Таким чином, назва того чи іншого насипу могла послужити іменуванням цілого пагорба. Це припущення тим більш логічне, що «ринок на землі» після затухання на початку XVIII ст. татарських набігів на Україну та Росію поступово припинив своє функціонування, причому задовго до заселення краю в XIX ст., і його назва стерлася разом із пам'яттю про колишнє торжище. Назва ж кургану на вершині пагорба, котра до того ж була описовою й не мала негативних асоціацій із минулим, цілком могла вижити в тюркомовному середовищі та бути запозиченою осілими колоністами. Таким чином, розглянута карта Мегмеда Різи зберегла разом із назвою цінну та достовірну інформацію про це важливе, хоча й трагічне місце української історії.

The map in colour, preserved in the Military Archives of Sweden (Krigsarkivet), was drawn ca mid-18th century by the Ottoman mufti Mevlana al-Seyyid Muhammad Riza Efendi al-Kırımı as an illustration for his chronicle of the Crimean Khanate, known under the title "Seven Planets in the Stories about Tartar Rulers". This map demonstrated expansion of Muscovy in the East of Europe as well as a victorious campaign of the Crimean Khanate against Muscovy. The map drew on the European maps, already outdated by that time, and was beset of faults, including contaminations of different events. However, it contains valuable original information concerning raids of the Crimean Khanate such as routes, knowledge of the Crimean Tartars about the area, their orientation, organization of the slave trade.

Keywords: Ottomans, Tartars, historical map, Ukraine, Muscovy, raids, slave trade.

